

UOT İNDEKSİ 82-3.512.162

MAHİRƏ NAĞIQIZININ ORTAQ TÜRK DİLİNƏ MƏXSUS DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏR TOPLUSU

Günel Hümətova (Pəniyeva) Saleh

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti,

Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrasının baş müəllimi, fil.ü.f.dok.

Mail: gunelpeniyeva@mail.ru

Orcid ID:0000-0002-8916-3484

Annatasiya: Məqalədə Azərbaycan müasir poeziyasında özünəməxsus dəstixətdi ilə iz qoyan, apardığı elmi araşdırmaları ilə Azərbaycan dilçiliyi sahəsində dəyərli tədqiqləri ilə seçilən, alim, şairə, professor Mahirə xanım Hüseynovanın “Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası” adlı kitabının qısa xülasəsi təhlil edilmişdir. Beləki, alimin bu dəyərli kitabında toplanan dialekt və şivələrin bəzilərin eyni forma və mənada işlənməsi həmin dillərin eyni dil qrupuna və dil ailələrinə məxsus olmasından irəli gəlindiyi göstərilib.

Açar sözlər: Mahirə xanım, dil, dialekt, şivə, Türk

Annotasion: In the article, a brief summary of the book "Mutual Integration of Dialects and Dialects of All Turkic Languages" by scientist, poetess, professor Mahira Huseynova, who left a mark in the modern poetry of Azerbaijan with her unique style, distinguished herself with her valuable researches in the field of Azerbaijani linguistics with her scientific researches, is analyzed. Thus, it is shown that some of the dialects and dialects collected in this valuable book of the scientist are used in the same form and meaning because those languages belong to the same language group and language families.

Key words: Mrs. Mahira, language, dialect, dialect, Turkish

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Beynəlxalq Əlaqələr Üzrə prörektoru, professor Mahirə Hüseynova Nağıqızının “Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası” adlı kitabı yeddi fəsilədən ibarətdir. Professor kitabın hər bir fəslində Ümumtürk dillərinin ortaqlıq dialekt, fonetik, leksik, morfoloji xüsusiyyətlərinə aid maraqlı faktları toplayaraq dəyərli antologiya yaratmışdır. Birinci fəslində ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin müqəisəli aspektə tədqiqi məsələlərinə toxunaraq bir neçə dilçi alimlərin tədqiqi məsələlərin təhlil obyektinə çevirmişdir. Beləki, Mahirə xanım ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin fonetik, morfoloji, leksik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə akademik Məmmədəğa Şirəliyevin, Ağamusa Axundovun, Tofiq Hacıyevin, Fərhad Zeynalovun, Həsən Mirzəyevin, Elbrus Əzizovun, Bayram Əhmədovun və s. bu kimi dilçi alimlərin yaradıcılıqları əsasında təhlilini aparmışdır. Mahirə xanım eyni zamanda kitabda Türkcələrin dialekt bölünməsi hissəsində Türk, Azərbaycan, Qırğız, Qumuq, Dolqan, Yakut, Kaşqar, Kırım-tatar, Özbək, Karaim, Şor, Tofalar, Tuva, Kazan-tatar, Başqırd, Altay, Xakas, Çuvaş, Türkmən, Qaqauz, Axısqa türklərinin, Qazax, Qaraqalpaq, Noqay, Qaraçay-balkar, Uygur, Salar dillərinin dialektlərinin ümumi mənzərəsin yaratmaqla ümumtürk dialekt və şivələrinin ümumi

mənzərəsini yaratmışdır. Eyni zamanda, Mahirə xanım N.A.Baskakovun türk dillərinin tarixi inkişaf mərhələlərinin diqqətlə izlədiyini, müxtəlif dövrlərdə baş verən dəyişmələri səciyələndirərək iki böyük qrupa böldüyün qeyd etmişdir. Həmçinin professor, N.A.Baskakovun dil qrupların öz kitabında vermişdir;

- 1) *Qərbi hun qrupu dilləri,*
- 2) *Şərqi hun qrupu dilləri (1.193)*

Hər iki qrupun özlərində dil ailələrinə bölünür ki, Mahirə xanım da bunun təsnifatın izzahlı şəkildə kitabında əks etdirmişdir. Həmçinin, professor bu dil qruplarına və dil ailələrinə daxil olan dialekt və şivələrini də bir neçə qrupa ayıraraq təsnifini aşağıdakı kimi vermişdir:

I. Oğuz qrupu dillərinin dialekt və şivələri adı altında bir neçə türk dillərinə məxsus dialekt və şivələrini toplamışdır;

- *Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri,*
- *Türk dilinin dialektləri,*
- *Türkmən dilinin dialektləri,*
- *Qaqauz dilinin dialektləri*
- *Axısqa türklərinin dialektləri.*

II. Qıpçaq qrupu türk dillərinin dialekt və şivələri qrupuna isə

- *Qazax dilinin şivələri,*
- *Qırğız dilinin dialektləri,*
- *Altay dilinin şivələri,*
- *Noqay dilinin dialektləri,*
- *Kırım-tatar dilinin dialektləri. (1.s.193) və s.*

Bu kimi bölgünü altı qrup adı altında ümumiləşdirmişdir. Mahirə xanım bu qruplara daxil olan dillərin ya şivələri, ya da dialektləri əsasında nümunələr göstərməklə leksikologiya sahəsində əhəmiyyətli iş görmüşdür.

Bütün bu dialekt və şivələrin toplanması ilə yanaşı Mahirə xanım, ümumtürk dillərinin dialekt və şivələrinin ortaq fonetik xüsusiyyətlərinə, sait səslərinin keçidlərinə, diftonqlaşma, ahəng qanununa, proteza, saitlərin düşümü hadisəsi, samit səslərin keçidlərinə, r-z münasibətinə, “N” samitinin səslənmə variantlarına, assimilyasiya, dissimilyasiya, metateza, vurğu və s. bu kimi fonetik xüsusiyyətləri müqaisə obyektinə çevirmişdir. Mahirə xanım **nq, ng, ng** birləşmələrinin Qərb dialekt və şivələrində Zaqatala- Qazax şivəsi, Füzuli rayonu şivəsində, Cəbrayıl, İrəvan, Şamaxı və Cənubi Azərbaycan dialekt və şivələri əsasında təhlilini vermişdi. Qərb dialekt və şivələrində **manja, sojra** kimi, Zaqatala- Qazax şivəsində isə **q** səsi kimi ifadə edildiyin dialekt və şivələrdən gətirilən sözlər əsasında müqaisəsin aparmışdır. Bundan əlavə, professor Orxon-Yenisey abidələrindəki mənsubiyyət

şəkilçilərinin işlənmə formalarından bəhs edən Ə.Tanriverdiyevin tədqiqlərindən nümunə gətirərək Orxon–Yenisey abidələrindəki mənsubiyyət şəkilçilərinin xüsusiyyətinin müasir ədəbi dilimizdə eyni ilə “*II şəxsin tək (-iğ, -iğ) və cəmini (-iğ-iz, -iğiz) ifadə edən şəkilçilərdə özünü göstərdiyini qeyd etmişdir*”.(1.326)

Kitabın son fəslinə nəzər saldıqda isə Mahirə xanımın ümumtürk dialekt və şivələrinə sadəcə olaraq ədəbi dildə, danışq dilində və dilçilik sahəsində rast gəlinmədiyin vurğulayaraq. Bədii ədəbiyyat nümunələrinin əhəmiyyətli salnəmələr olduğunu göstərmişdi. Beləki, kitabın olan “*Bədii əsərləri, tarixi sənədlərin dilində dialekt və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiya*” adlı son fəslində Mahirə xanım, Nəsimin əsərlərində dialektizm və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyası ədibin yaradıcılığında gətirilən nümunələr əsasında təhlil edilmişdir. Məsələn, Nəsimi yaradıcılığında müəyyən üslubi effekt yaratmaq üçün məharətlə istifadə edilən dialektlərin bir neçəsinin şərhini vermişdir.

‘*Dün*’: dialektizmin Nəsiminin şeirlərində “gecə” mənasında işlənməsi:

“*Dünü* gün müntəzirəm bən ki, bupərgər nədir,

Günbədi-çərxi fələk, gərdisi dəvvar nədir” (1.550)

Dünlə günüm həmişə qəmü şamü səhərdir” (1.550)

Dün sözü müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində eyni şəkildə işləndiyi halda türkmən türkcəsində isə sözün ortasına y samitinin əlavəsi ilə *düyn* kimi işləndiyini izah etmişdir. Bununla yanaşı Nəsimi yaradıcılığında işlənən *tün, kəpənək, sinək, yeg, yemiş* kimi sözlərin türk ləhcələrində işlənmə forma və məna uyğunluğu ilə müqaisəsin yaratmışdır.

Mahirə xanım kitabda Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Əbdürrəhim Bəy Haqverdiyevin əsərlərində işlənən dialekt sözlər və onların ümumtürk dillərinə qarşılıqlı inteqrasiyasını vermişdir. Belə sözlərdən bir neçəsin Ə.B.Haqverdiyev “Dağılan tifaq” dramının obrazlarının dil və üslubunda işlətməmişdir. Müasir dilimizdə işlənən *mişovul, qovmaq, ov, ovçu, qırqovul* və s. Sözlərə pyesdə *mişavıl, qovmaq, av, avçı, qırqavıl* şəklində rast gəlinədiyin. *O-a* uyğunluğun qədim tarixə malik olduğun vurğulamışdır. Həmçinin, Mahirə xanım *ov* sözünün Orxon–Yenisey abidələrində *av*, M.Kaşğaridə *av*, Əbu-Həyyanda *av*, Orta Asiya təfsirinin dilində *av*, qırğız, qazağ, koman dillərində *av, ay*, türk dillərində *av*, türkmən dilində *av* kimi işlənilədiyin vurğulayaraq bədii əsərlərin leksik vahidləri ilə ümumtürk dillərinin leksikasını inteqrasiya edərək təhlilini aparmışdır.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, bu dəyərli kitab nəyinki Azərbaycan dilçiliyində, eyni zamanda ümumtürk ortaqlıq dilçiliyində əhəmiyyətli rol oynayacaq.

Ədəbiyyat

1.Mahirə Hüseynova. “Ümumtürk dilləri dialekt və şivələrinin qarşılıqlı inteqrasiyası”. Bakı.2020